

Romi u Drugom svjetskom ratu

Šantić, Nadia

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:308176>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-19**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za indologiju i dalekoistočne studije – romistika

ROMI U DRUGOM SVJETSKOM RATU

DIPLOMSKI RAD

15 ECTS

STUDENTICA: Nadia Šantić

MENTOR: dr. sc. Ljatif Demir

Zagreb, 2021.

Sažetak

U ovom će se radu kronološki prikazati tijek segregacije, pokušaja istrebljenja i stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu. Dosad je napisan poveći broj studija, knjiga te povijesno-znanstvenih tekstova o užasima genocida nad Romima, nazvanog *Porajmos*, što u doslovnom prijevodu s romskog jezika (*Romani čhib*) znači „uništenje“, ali ga radi njegovog drugog značenja, a to je „silovanje“, mnogi Romi odbacuju, odnosno zamjenjuju pojmom *Samudaripen*, čiji prijevod glasi „masovno ubijanje“. Unatoč činjenici da se iz godine u godinu svijest o stradanjima Roma povećava, i dalje je to nedovoljno u usporedbi s količinom literature, a posljedično i generalne svijesti, o, primjerice, židovskim žrtvama, pogotovo u Hrvatskoj, gdje Romi žive već najmanje sedam stoljeća. Ne radi se o uspoređivanju brojeva već o priznanju žrtava Roma i Sinta ubijenih u Drugom svjetskom ratu. Prikazom potresnih i nezamislivih zločina nad ljudima pod „obrazloženjem“ etničkog čišćenja zaključno će se pokušati proniknuti u odgovor na pitanje zašto je tomu tako. Sadržajno će se analiza podijeliti na poglavlja prema godinama trajanja genocida, razvrstati po koncentracijskim logorima u kojima se vršilo nasilje, a u uvodnom i zaključnom dijelu sažet će se položaj i povijesne okolnosti Roma u Europi prije i poslije Drugog svjetskog rata. Najveći oslonac s obzirom na literaturu i istraživanja o temi pružit će tekstovi lingvista Iana Hancocka, iscrpna trilogija *Romi u Drugom svjetskom ratu* brojnih autora, književnik i romolog Rajko Đurić, kao i povjesničar Danijel Vojak te drugi.

Ključne riječi: Romi, Drugi svjetski rat, Samudaripen, koncentracijski logori, Europa

ROMA IN THE SECOND WORLD WAR

Summary

This paper will chronologically present the course of segregation, attempted extermination and sufferings of Roma in the Second World War. So far, a number of studies, books and historical-scientific texts have been written about the horrors of the genocide against the Roma, called Porajmos, which literally means "destruction" in the Romani language (Romani čhib), but because of its other meaning, which is "rape", many Roma reject or replace it with the term Samudaripen, whose translation is "mass killing". Despite the fact that awareness of Roma sufferings is increasing every year, it is still insufficient compared to the amount of literature, and consequently general awareness of, for example, Jewish victims, especially in Croatia where Roma have lived for at least seven centuries. The point is not to compare numbers, but to acknowledge the victims of Roma and Sinti killed in the Second World War. Through the depiction of shocking and unimaginable crimes against humanity under the ~~excuse~~ of ethnic cleansing, an attempt will finally be made to penetrate the answer to the question of why is that so. Regarding the content of this paper, the analysis will be divided into chapters according to the years of the genocide, classified by concentration camps where crimes were committed, as well as an introduction and conclusion parts which will summarize the position and historical circumstances of Roma in Europe before and after Second World War. The greatest support regarding literature and research on the topic will be provided by the texts of linguist Ian Hancock, an in-depth trilogy of Roma in Second World War by numerous authors, the writer and romologist Rajko Đurić, as well as historian Danijel Vojak and others.

Key words: Roma, Second World War, Samudaripen, Concentration Camps, Europe

Sadržaj

1. Uvod	5
2. Proturomski osjećaji i približavanje Trećeg Reicha.....	6
3. Rasni zakoni, internacija Roma i početak Drugog svjetskog rata	7
4. Situacija u Europi: 1940. →1941.....	12
4. 1. Okupiranje Poljske, logori i deportacije Roma	12
4. 2. Napad na Jugoslaviju i nastanak NDH	14
5. Genocid nad Romima	18
5. 1. Jasenovac.....	19
5. 2. Buchenwald.....	21
5. 3. Ravensbrück.....	23
5. 4. Auschwitz.....	25
6. Zaključak.....	29

1. Uvod

Sama riječ Rom (*Rrom*, m.) značenjski je određena riječju „čovjek“, ali znači i „muž“ ili „suprug“. Nažalost, rijetko se koji narod lošije tretiralo od Roma. Taj narod, koji nema vlastitu državu, nije započeo ni jedan rat, nije nikada kolonizirao ni dominirao, ipak je uvijek izvlačio deblji kraj. Progoni i diskriminacija Roma sežu gotovo jednako daleko u prošlost koliko i historijski podaci koji svjedoče o postojanju tog naroda. Originalno iz sjeverne Indije, odakle su, kako kaže Rajko Đurić (Đurić 1987: 179), 891. godine polako počeli svoj put prema Europi u koju su stigli negdje nakon 1100. godine. Već od samog dolaska na europsko tlo nailazili su na probleme i sumnjičavost. Đurić (1987: 180) navodi kako ih nisu prihvaćale ni država ni crkva, nijedna klasa i nijedna partija, ni feudinci ili kapitalisti, kao ni kmetovi ili proleterci. Ian Hancock (2006: 10) piše kako su ih Europljani u početku prihvaćali radi vještina koje su stekli u Armeniji i Bizantu, kao što su taljenje i izrada vatrenog oružja te tanadi, ali takva atmosfera nije potrajala. Hancock objašnjava da su ih radi njihove boje kože i drugačijeg jezika kršćani smatrali Tatarima, koji su u to doba osvajali Europu te uslijed tih osvajanja stvorili snažan protuislamski osjećaj, pa su tako i Rome, koje su smatrali dijelom muslimanskih okupatora, gledali kao prijetnju (Ibid.). Kendrick i Puxon uvjereni su da je i današnja mržnja prema Romima temeljena na tim prvim susretima gdje se uvriježilo mišljenje o crnoj boji kože kao značajki manje vrijednosti i zla (prema Hancock 2006: 11). U poslijeratnoj atmosferi došlo je do zatvaranja trgovačkih puteva te su vještine i radna snaga Roma postale prijeko potrebne, a Romi, koji su već osjetili neprijateljsku atmosferu i uz to bili prisiljavani raditi u južnoeuropskim zemljama, počeli su bježati prema sjevernoj i zapadnoj Europi (Ibid.). Došavši, primjerice, u Njemačku ili Poljsku, opet su dočekani sa sumnjom da su neprijateljski muslimani pa su se počeli vraćati na jug gdje su ih na kraju krenuli porobljavati (Ibid.). Vojak (2020: 86) navodi da su se takve represivne asimilacijske politike počele primjenjivati već u prvoj polovini 15. stoljeća, što se danas naziva politikom *anticiganizma*, a u punoj su se snazi realizirale za vrijeme Drugog svjetskog rata pod vodstvom nacističkih vlasti i njihovih saveznika. Već krajem 19. stoljeća njemačke su vlasti krenule s tom politikom represivne asimilacije, a 1933. godine, dolaskom nacista na vlast, položaj Roma u Njemačkoj još se radikalnije pogoršao stupanjem takozvanih rasnih zakona na snagu, prema kojima su Romi bili rasno nečisti (Ibid.).

2. Proturomski osjećaji i približavanje Trećeg Reicha

Pobjedom Njemačke u Francusko-pruskom ratu utemeljeno je Njemačko Carstvo, poznato i pod nazivom Drugi Reich, 1871. godine. Time je Njemačka prvi put stekla status moderne nacionalne države, što je uostalom dovelo i do raznih novih proglašenja, naredbi i dekreta za tzv. *Borbu protiv ciganske prijetnje*, navodi Herbert Heuss (2006: 5). Razlog uopće takvoj borbi i čime su to Romi predstavljali prijetnju bili su tadašnji koncepti prirodne antropologije, koja se krajem 19. i početkom 20. stoljeća bavila biološkom kategorizacijom ljudske vrste, objašnjava Heuss (Ibid: 4). Ta je kategorizacija nalagala suzbijanje komunističkih pretpostavki o društvenim suprotnostima kao posljedici klasnih sukoba tako što je, umjesto takvog poimanja, objašnjavala društvene razlike kao navodni prirodni antagonizam i sukob između rasa (Ibid.). Vrhunac u razvoju teorije evolucije bila je Darwinova teorija iznesena u *Podrijetlu vrsta* (1858.), prema kojoj su prirodna selekcija i borba za preživljavanje osnovni razvojni principi, što su kasnije takozvani socijalni darvinisti¹ pogrešno preuzeli kako bi razvoj društva tumačili kao degeneraciju navodnih viših vrsta utjecajem zapadne civilizacije te se posljedično smatralo nužnim uništiti „nevrijedne elemente“ kako bi se očuvala ljudska vrsta (Ibid.). Nastupom narednih metoda uništenja postalo je evidentno da se upravo i Rome smatralo jednim od tih „nevrijednih elemenata“. Heuss (Ibid: 8) navodi kako marginalizacija i diskriminacija Roma nisu potekle toliko od društvenih predrasuda koliko od samog državnog aparata koji je koristio Rome kao pijune za širenje straha i slanje raznih poruka stanovništvu. U početku su proturomski zakoni služili kao upozorenje građanima koji su odstupali od većine, primjerice, nezaposlenošću ili proletarijatom, a zatim su Rome koristili i za razvoj rasnog učenja koje su prikazivali kao antropološku činjenicu te time indoktrinirali narod u svoju korist.

U ožujku 1899. godine osnovan je *Središnji ured za borbu protiv ciganske smetnje* (*Zentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens*) u sklopu tajne policije sa sjedištem u minhenskom Carskom policijskom stožeru pod vodstvom Alfreda Dillmana (Hancock 2006: 55). Tom je službom po prvi put provedena potpuna registracija i nadzor cijele jedne, razmjerno male, populacijske skupine korištenjem tadašnjih najsuvremenijih tehničkih dostignuća kao što su sustav otisaka prstiju, fotografije i identifikacijske iskaznice (Heuss 2006: 8). Ured u Münchenu preživio je i Drugi Reich i kasniju Weimarsku Republiku, koja je nastala odstupanjem njemačkog cara 1918. godine, te dočekao i Hitlerov Treći Reich, a 1925. godine sadržavao je već 14 000 pojedinačnih i obiteljskih

¹ Socijalni darvinizam je teorija koja ima za cilj primijeniti načela evolucije u razvoju društvene povijesti. Nastala je sredinom 19. stoljeća iz nagađanja Herberta Spencera, kojeg su osnovali Malthus i Lamarck. Ova se teorija ne smije pripisivati Darwinu, budući da Darwin nije podržavao takvo poimanje svojih istraživanja. (<https://hr.encyclopedia-titanica.com/significado-de-darwinismo-social>, pristupljeno 10. 10. 2021.)

spisa o Romima iz cijele Njemačke (Ibid: 9). U Bavarskoj je tako, primjerice, još za vrijeme Weimarske Republike 1926. godine utemeljen *Zakon o borbi protiv Cigana, skitnica i besposličara* koji je postao nacionalna norma do 1929. godine, a u kojem je navedeno:

Za očekivati je da će veće skupine Cigana u svojim putovanjima izbjegavati Bavarsku i preostali dio putujuće svjetine bit će pod kontrolom, te, s obzirom na sigurnost u zemlji, više nema razloga za strah. (Prema Ibid.)

Nepoštivanje bavarskog zakona nerijetko bi rezultiralo zatvaranjem ili slanjem na prisilni rad, a po istom je modelu 1929. godine hessenski ministar unutarnjih poslova Wilhelm Leuschner predložio *Zakon o borbi protiv ciganske prijetnje* koji je za svrhu imao „jedinstvenu borbu protiv ciganske pošasti“, (prema Ibid.), čime se objelodanilo da se više ne radi o borbi protiv navodnih romskih zločina već borbi protiv naroda, i to na rasnim temeljima. Iz ovih je primjera evidentno da su masovne diskriminacije Roma postojale puno prije dolaska Hitlerovih nacionalsocijalista na vlast.

Nakon završetka Prvog svjetskog rata Njemačka je doživjela ekonomski kolaps snoseći troškove ratnih naknada i Velike ekonomske krize što je dovelo do nezadovoljstva građana i protudemokratske atmosfere te sve većeg interesa za nacionalsocijalističku propagandu koja je obećavala blagostanje u predizbornim kampanjama (Rabrenović 2012: 86). Tako je u srpnju NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Nacionalsocijalistička njemačka radnička partija*) odnio pobjedu na izborima, a 30. siječnja 1933. godine njemački je predsjednik Paul von Hindenburg imenovao Adolfa Hitlera kancelarom te time označio dolazak Trećeg Reicha (Heuss 2006: 11).

3. Rasni zakoni, internacija Roma i početak Drugog svjetskog rata

Iako su Romi u Njemačkoj bili klasificirani tzv. rasnim kriterijima puno prije početka vladavine nacionalsocijalista, koncept rasne higijene društva socijalnih darvinista uvelike je pridonio politici Trećeg Reicha da na temelju tih kriterija kreira nove zakone koji su podrazumijevali puno više od tradicionalne diskriminacije te omogućavali potpuno uništenje (Heuss 2006: 10, 11). Bez obzira na to što genocid i eksperimenti nad ljudima još nisu bili stavljeni u zakon 1933. godine kada je Hitler stupio na vlast, zakonski su zato bile omogućene prisilna sterilizacija Roma (*Lebensunwertesleben*²), zabrana sklapanja braka s „nečistim skupinama“, pa i izravno dopuštenje

² Zakon protiv širenja „života koji nije vrijedan života“ koji je 14. srpnja 1933. Hitlerova vlada uvela te njime naručila

za ubojstvo hendikepirane osobe (Blažević i Alijagić 2010: 899). Također je uvedena i *Zaštita Volksgemeinschafta* kojom je odlučeno da zakon više ne štiti prava Roma i Židova, kao ni drugih „izrođenih“ grupa arijevaca poput homoseksualaca, hendikepiranih osoba i dr. (Ibid.). Zatim je 23. ožujka 1934. godine stupio na snagu *Zakon o izgonu* koji je određivao izgon Romima koji ne mogu dokazati da su njemački državljani (Gilsenbach 2009: 202). Rasizam u Njemačkoj u ovom je trenutku postao već institucionalan te je zapovjednik njemačkog ratnog zrakoplovstva *Luftwaffe* Herman Göring u rujnu 1935. godine predložio zakone kojima bi se oduzela sva prava „nearijskim“ narodima, dakle Romima i Židovima. Prijedlog je prihvaćen te su 10. rujna 1935. godine kreirani kontroverzni rasni zakoni u Nürnbergu, službeno poznati pod nazivom *Nürnberški zakoni (Zakon o zaštiti njemačke krvi i časti te Zakon o državljanstvu)* kojima se Rome i Židove prestalo smatrati njemačkim građanima (Ibid: 204). Pod upravom pseudoznanstvenika Roberta Rittera, koji je u svojim istraživanjima iznio tezu o opasnosti Roma „mješanaca“ (u kojoj je mješancem definirao svakoga čiji su preci unatrag šesnaest naraštaja sadržavali dva Roma, a unatrag osam jednog), 1936. je godine osnovan *Rasno-higijenski istraživački centar* u sklopu Državne zdravstvene službe Ministarstva unutarnjih poslova (Ibid: 17, 18). Iste je godine, 25. listopada, Njemačka s fašističkom Italijom sklopila prijateljski savez, poznat pod nazivom *Osovina Berlin – Rim* (Gilsenbach 2009: 205). Mjesec dana kasnije Njemačka i Japan potpisuju Antikominternski pakt kojem se godinu dana kasnije, u studenom 1937. godine, priključuje i Italija te je danas savez tih triju država poznat pod nazivom *sile Osovine* koje su u Drugom svjetskom ratu bile suprotstavljene Savezničkim silama³ (Ibid.). U članku Giovanne Boursier (2009: 12) stoji kako se Italija u to vrijeme već bavila „ciganskim pitanjem“ što se može vidjeti i iz naredbe Ministarstva unutarnjih poslova koja je 1926. godine donesena zbog „opće sigurnosti i higijene“, a u jednom izvješću iz kolovoza te godine pisalo je sljedeće:

...da očisti zemlju od ciganskih skupina, opasnosti koju je suviše spomenuti u vezi javne sigurnosti i higijene, radi njihovog karakterističnog načina života; i da udari u samo srce ciganskog organizma tjerajući karavane zajedno s uobičajenom pratnjom životinja, kolima i sitnom (pokretnom) imovinom, a da se dopusti prolaz jedino onima s vizama koje su izdane u konzulatima država kroz koje su prošli i kamo su krenuli upozoravajući ih da će putovanje biti ograničeno prethodno definiranim vremenskim ograničenjima i rutama. (Prema Ibid.)

Iz navedene je naredbe Ministarstva vidljiv stav i namjera fašističkog talijanskog režima još puno

sterilizaciju za određene kategorije ljudi, većinom Rome i Nijemce crne puti, nazvan i *Zakon za sprečavanje nasljedno oboljelog potomstva* (Hancock 2013: 4).

3 Saveznici ili Savezničke sile bio je savez država na čelu s Velikom Britanijom, Republikom Kinom, Sovjetskim Savezom i Sjedinjenim Američkim Državama koji je u Drugom svjetskom ratu pobijedio sile Osovine (<https://hr.wikipedia.org/wiki/Saveznici>, pristupljeno 3. 7. 2021.)

prije Drugog svjetskog rata, a to je diskriminacija i „čišćenje zemlje“ od romskih skupina. Od 1936. godine u Italiji su se počele kreirati smjernice za formiranje internacijskih (sabirnih) logora, a prva službena odredba o internaciji talijanskih Roma izdana je 11. rujna 1940. godine. Kako navodi Boursier (Ibid: 22, 31), službeno se ne zna dovoljno o internaciji talijanskih Roma u Drugom svjetskom ratu, ali s obzirom na odredbe iz 1926. i 1941. godine nedvojbeno je dolazilo do progona i diskriminacije Roma, a tu su i pisma Giuseppea Levakovicha, Roma iz Italije koji je 1975. godine u knjizi *Tzigari* iznio svoja svjedočanstva, u kojima mu ženina sestra opisuje kako je Mussolini sve besposlene nomade slao u logore na Sardiniji i u Kalabriji. I u drugoj se dokumentaciji, primjerice, pojavljuju imena nepoznatih zatvorskih mjesta u kojima se spominje interniranje talijanskih Roma, ali bez dovoljno podataka da se izvuku konkretne informacije (Ibid: 32). Stoga Boursier iz dostupne građe zaključuje kako su neki Romi bili internirani već 1938. godine u Perdasdefogu, kao i u logore Tossicia i Agnone, a da je progon Roma još povećan kada je 1941. godine okupirana Jugoslavija iz koje su onda mnogi Romi bježali u Italiju, što je uzrokovalo povećanu kontrolu i mjere interniranja Roma u Italiji (Ibid.).

U srpnju 1937. godine otvoren je koncentracijski logor Buchenwald, prije kojeg su već bili otvoreni logori Dachau i Sachsenhausen. Rajko Đurić (1987: 184) piše kako je već 1936. godine grupa od oko 400 Roma iz Bavarske bila deportirana u logor u Dachau. Prije početka samog rata od „većih“ logora u Njemačkoj otvoreni su još i Mauthausen i Flossenbürg 1938. godine te ženski koncentracijski logor Ravensbrück u svibnju 1939. godine; „teren“ za masovno istrebljenje ljudi bio je pripremljen. Većina je njemačkih Roma i Sinti ipak već bila smještena u lokalizirane, tzv. stambene logore od kojih su neki postojali već od 1936. i 1937. godine, kao što su Biebrich kod Wiesbadena te parcela općinske zemlje u Dieselstrasse (Frankfurt), a od 1938. i 1939. godine broj se logora još povećao pa su tako niknuli i romski logor u Fuldi 1939. godine te privremeni logor u Herneu na bivšem igralištu u Weichselstrasse, kao i logor za Rome u Kielu (Sparing 2006: 40, 41, 42). Iako su Romi ionako najčešće živjeli u karavanama i barakama te siromašnim naseljima, svejedno ih se interniralo u logore radi „olakšanog nadzora“, kako je u svojim memoarima zabilježio upravnik mnogih nacističkih logora Rudolf Höss:

Svi internirani Romi bili su 1937. i 1938. sakupljani u takozvane stambene logore u blizini većih gradova kako bi se olakšao nadzor. (Prema Ibid: 40)

U tim su logorima uvjeti bili nedostatni, kao primjerice u logoru u Altwarmbücheneru gdje je pedesetak ljudi živjelo u karavanama bez zahoda i pitke vode, a ostalih je petnaestak ljudi čak bilo i bez to malo krova nad glavom od listopada do sredine studenog (Ibid: 41). U Kasselu, gdje su Romi

i Sinti internirani na bivše igralište okruženo bodljikavom žicom, nije se smjelo izlaziti nikamo osim na posao, a slično je bilo i u frankfurtskom logoru Dieselstrasse u koji je internirano mnogo Roma i Sinta iz susjednih gradova Darmstadta, Mainza i Wormsa pa je broj porastao i na 200 do 300 ljudi (Ibid: 42, 43). Svaki je logor imao obično po dva policijska službenika koji su nadzirali zatvorenike, i to tako da su ujutro i navečer provodili prozivke za vrijeme kojih se svaki član obitelji morao pojaviti, reći svoje ime i broj članova obitelji te salutirati *Heil Hitler*, a neposluh se naplaćivao premlaćivanjem, katkad i bičevanjem (Ibid.).

Marzahn, prvi internacijski logor za Rome i Sinte u Trećem Reichu. Njemačka, datum nepoznat (preuzeto s: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/documentation-on-the-persecution-of-roma> 6. 7. 2021.)

Romima su već i prije dolaska nacionalsocijalista na vlast raznim mjerama oduzeta mnoga prava, a u Trećem Reichu mjere su postale još oštrije. Tako su postojeće mjere o zabrani putujućih trgovaca koje su već osiromašile mnoge romske obitelji pojačane i oduzimanjem dokumenata koji su bili potrebni za samostalan rad, što je primjerice od 1936. godine dovelo do toga da je bilo nemoguće raditi kao glazbenik, što je jedno od tradicionalnih romskih zvanja (Ibid: 48). Posljedica toga bio je sve veći broj Roma koji su umjesto plaće morali primati socijalnu pomoć. Tako su lokalne vlasti smanjenjem dohotka uštedjele te profitirale na prisilnom radu Roma koji su bili primorani raditi zbog nedostatnih primanja (Ibid.). Nacističkim su dekretom tzv. „asocijalni“, što je bila klasifikacija

Roma, dobivali tek polovicu socijalne pomoći, a uvjet za dobivanje pripomoći bio je prisilni rad, što je dovodilo do toga da su zatvorenici tih romskih logora bili u životnoj opasnosti od neishranjenosti i iscrpljenosti, kako stoji u izvještaju iz 1936. godine:

Oni su, međutim, tako malo plaćeni da od toga ne mogu živjeti tako da nastaje opasnost da će se zbog stalne neishranjenosti razboljeti i time pogoršati nepodnošljive uvjete (Prema Ibid.)

Prema *Asocijalnom dekretu* u razdoblju od 13. do 18. lipnja 1938. godine provedena je tzv. *Operacija 'Besposličari'*, kojom je svaki kriminalistički policijski odred morao uhvatiti barem 200 radno sposobnih muškaraca te ih poslati u koncentracijske logore (Ibid: 49). Na temelju te operacije diljem države više je od 10 000 muškaraca preseljeno u koncentracijske logore Buchenwald, Dachau i Sachsenhausen, a nacistički dnevni list o ovoj je operaciji trijumfalno izvijestio:

Njihovi muškarci, inače skloni besposličarenju, sada su se privikli na redoviti posao. Cijela lepeza zakonskih mjera i prijetnji slanjem u koncentracijski logor prisilila ih je na ovo. (Prema Ibid: 50)

Odlukom RSHA 1939. godine započele su deportacije romskih obitelji, a policiji je naređeno da oformi i pripremi tranzitne logore te uspostavi mrežu stražara, kamiona i hranu za putovanje, a kako navodi Heuss (2006: 22) akcija je značila deportaciju čitavih romskih obitelji njemačke narodnosti izvan okvira same Njemačke, u tzv. Generalno Gubernatorstvo, što je bio naziv za okupiranu Poljsku (Sparing 2006: 54). Sparing (Ibid: 54) navodi kako je prvotni plan akcije bio deportirati svih 30 000 Roma iz Velike Njemačke (uključujući Austriju) u proljeće 1940. godine, međutim zbog organizacijskih poteškoća s preseljavanjem 160 000 Poljaka i Židova u početnom je transportu deportirano samo 2500 Roma iz zapadnih i sjeverozapadnih regija; njih 1000 iz područja Kölna, Düsseldorfa i Hanovera zajedno s 1000 iz Hamburga i Bremena te 500 iz Frankfurta i Stuttgarta.

Prema Gilsenbachu (2009: 208) Njemačka i Sovjetski Savez 23. kolovoza 1939. godine potpisuju pakt o nenapadanju (Hitler – Staljin), a 17. rujna po dogovoru o podjeli Poljske, sklopljenom u navedenom paktu, sovjetska vojska okupira istočnu Poljsku, no Hitler je već, prekršivši dogovor, napao Poljsku 1. rujna 1939. godine te time označio početak Drugog svjetskog rata. Istog su datuma prema *Dekretu o naseljavanju* počele pripreme za trenutačnu deportaciju Roma te nadalje Romi i Sinti u Njemačkoj više nisu smjeli napustiti svoje mjesto boravka, navodi Heuss (2006: 22), a u *Dekretu* je izrečeno sljedeće:

Naredbama vođe SS-a i šefa njemačke policije u kratkom vremenu bit će radikalno riješeno 'cigansko pitanje', koje se odnosi na Veliku Njemačku. (Prema Ibid.)

Ubrzo nakon toga počelo je deportiranje čitavih romskih obitelji njemačke narodnosti u okupiranu Poljsku na temelju njihove pripadnosti tzv. stranoj rasi. Kasnije je u rujnu 1939. godine započeta i *Akcija T4*; radilo se o eutanazijskom programu koji je trajao sve do kolovoza 1941. godine (Gilsenbach 2009: 208). U tom je programu pod vodstvom nacističkih liječnika izgladnjivanjem, trovanjem lijekovima te plinskim komorama ubijeno preko 200 000 duševno bolesnih ljudi, uključujući mnogo Roma i Sinta (Ibid.).

4. Situacija u Europi: 1940. – 1941.

4. 1. Okupiranje Poljske, logori i deportacije Roma

Za kontrolu i upravljanje deportacijama bio je zadužen Heinrich Himmler, prema čijoj je naredbi 8. travnja 1940. godine osnovan najozloglašeniji nacistički logor Auschwitz, u blizini grada Oświęcimima na prostoru okupirane Poljske (Đurić 1987: 188). Đurić (Ibid.) navodi kako je pod Himmlerovim zapovjedništvom izgrađena čitava mreža koncentracijskih logora, većinom na jugozapadnom dijelu Poljske: Struthof, Treblinka, Majdanek kod Lublina, Gross-Rozen, Auschwitz-Birkenau s podružnicama. Matični se logor, Auschwitz I, zvao Stammlager, a u ožujku 1941. godine Himmler je izdao naređenje o proširenju logora pa je tako izgrađen Auschwitz II, odnosno Birkenau te Auschwitz III, tj. Monowitz, formiran 1942. godine (Ibid.).

Ian Hancock navodi kako su pojedince razvrstavali u logore po postotku romskog podrijetla; ako je dvoje od nećijih osam prapredaka bilo samo parcijalno romskog podrijetla, to je bilo „previše romske krvi“ da bi ga se ostavilo na životu (Ibid.). Ti su kriteriji bili duplo stroži nego oni za Židove; da su isti kriteriji za utvrđivanje židovstva bili primijenjeni na Romima, 18 000 Roma bi, prema Hancocku (Ibid.), ostalo na životu (18 000 je ujedno bio broj Roma u Njemačkoj tada). Romkinje udane za nerome i romska djeca starija od 13 godina poslani su u Düsseldorf-Lierenfeld gdje su ih sterilizirali, a 5000 Njemačkih Roma zatvoreno je u romski odjel koncentracijskog logora Łódź (Ibid.). Prema zapisniku sastanka 27. studenog 1939. godine Hitler je izdao uputu o prebacivanju Roma i Židova željeznicom u Poljsku. Iste je godine dr. Johannes Behrendt iz Ureda za rasnu higijenu izjavio: „Sve Rome treba tretirati kao nasljedno bolesne; jedino rješenje je eliminacija. Cilj stoga treba biti obavezno istrebljenje ovog defektnog elementa populacije“ (prema Ibid: 7). Memorandum državnog tajnika za zdravstvo u Ministarstvu unutarnjih poslova Reicha, Leonarda Contija, iz 24. siječnja 1940. godine, glasio je:

Poznato je da se životi Roma i polu-Roma moraju regulirati prema ciganskom zakonu (Zigeunergesetz)... Čvrsto vjerujem, kao i ranije, da se konačno rješenje ciganskog problema (endgultige Losung der Ziegeunerproblems) može jedino postići sterilizacijom čistih i parcijalnih Roma... Mislim da je vrijeme za pravno rješavanje ovog problema prošlo te da moramo momentalno pokušati sterilizirati sve Rome i polu-Rome kroz posebne mjere, koristeći analogne presedane... Jednom kada se obavi sterilizacija te ovi ljudi postanu biološki bezopasni, neće biti razlike u posljedicama bude li ih se eliminiralo ili koristilo kao radnu snagu na domaćem terenu.⁴ (Prema Ibid.)

U veljači 1940. godine Himmler je u govoru članovima vrha nacističke organizacije izjavio kako „se želi riješiti Roma do kraja ove godine ako je moguće, budući da ih ima samo 30 000 u cijelom Reichu, no čine veliku rasnu štetu“ (prema Ibid.). Hancock (Ibid.) navodi kako je prvi masovni genocid počinjen u siječnju 1940. godine kada je na 250 romske djece u logoru Buchenwald izvršeno testiranje plina Zyklon B (Ciklon B), kasnije korištenog za masovna ubojstva u plinskim komorama logora Auschwitz-Birkenau.

Njemačka je vojska 12. svibnja izvršila invaziju na Francusku (Gilsenbach 2009: 209). Tamo su u pokrajini Alsace-Lorraine (Elzas) nacisti prema naredbi okupili „kriminalce, asocijalne, bolesne, francuske nacionaliste te naravno Rome i Židove“ (Hancock 2013: 7). Te je godine, navodi Hancock (Ibid.), prema statistikama Wetzela i Hechta, okupljeno 100 000 Roma i drugih te deportirano u Poljsku između 15. i 18. svibnja. Organizator te akcije bio je Odsjek IV D 4 („židovski odsjek“) Državne sigurnosne centrale pod vodstvom Eichmanna, a većina je Roma smještena u radne logore ili židovska geta Generalnog Gubernatorstva Poljske (Gilsenbach 2009: 210). Romi koji nisu deportirani iz Francuske bili su internirani u takozvanoj Slobodnoj zoni, prvo u Argelès-sur-Mer, a zatim su premješteni u Barcarès i Rivesaltes u istočnim Pirenejima (Hubert 2009: 70). Hubert (Ibid: 71) navodi da su se u Slobodnoj zoni nalazila dva posebna logora za nomade: jedan u Saliersu, a drugi Lannemezan u Hautes-Pyrénées. Romski književnik Matéo Maximoff opisao je internaciju drugog logora u svoja dva djela.

Romi deportirani u svibnju 1940. godine smješteni su u logor Lublin-Majdanek u Generalnom Gubernatorstvu; u prvom je navratu deportirano 2 500 ljudi, većinom u skupinama koje su sačinjavale cijele romske obitelji, njih 1000 iz Hamburga i Bremena, 1000 iz Cologne, Düsseldorfa i Hanovera te 500 iz Stuttgarta i Frankfurta (Hancock 2013: 8). Deportacije iz Austrije bile su planirane za drugu polovinu kolovoza 1940. godine, kada su u predgrađu Salzburga, Maxglanu, Sinti i Romi morali sami proširivati postojeći internacijski logor za novih 300 do 400 zatvorenika

⁴ Prijevod (prema *O Porrajmos: The Romani Holocaust*): Nadia Šantić.

(Gilsenbach 2009: 201). U austrijskom je Gradišću 23. studenog 1940. godine otvoren logor za Rome u Lackenbachu (Thurner 2009: 40). Za potrebe smještaja poslužio je napušteni posjed grofa Esterházyja, a količina zatvorenika toliko je rasla da ih je nekada bilo i po dvjesto nagurano u jednu sobu. Posjed je bio u lošem stanju, pun vlage i bez sanitarnog čvora pa su zatvorenici morali golim rukama čistiti zahode (Ibid: 41). Tek kada je 1941. godine izbila epidemija tifusa poduzete su neke mjere poboljšanja jer su stražari bili u strahu od bolesti. Danas od tog logora nije ostalo ništa, barake su 1945. godine spaljene, a prije desetak godina srušen je i posljednji dio posjeda – upravna zgrada (Ibid.).

4. 2. Napad na Jugoslaviju i nastanak NDH

Romska je zajednica u prvoj polovini 20. stoljeća bila najbrojnija na području Jugoslavije (Đurić 1987: 191). Njihov donekle miran (uvjetno rečeno s obzirom na rat i stanje u ostalim državama u to vrijeme, ali daleko od toga da su Romi bili srdačno prihvaćeni⁵) svakodnevni život doveden je u nesiguran položaj kada su zemlje jugoistočne Europe počele pristupati Trojnom paktu (Ibid.). Prvo su dogovor potpisale Mađarska i Rumunjska u studenom 1940. godine, a 1. ožujka 1941. godine pridružila se i Bugarska (Gilsenbach 2009: 211). Prema Goldsteinu (2021) je u to vrijeme Kraljevina Jugoslavija već trpjela određene unutrašnje sukobe, tako da je nedostajalo sloge i organizacije između njenih članica. Hitler je od Jugoslavije zahtijevao pristupanje Paktu, što se 25. ožujka i dogodilo (Ibid.). No, dva dana kasnije izbile su demonstracije te u Beogradu dolazi do puča i rušenja vlade; Hitlera je ova situacija uvrijedila pa je odlučio uništiti Jugoslaviju kao državu i 6. travnja bombardirao Beograd te bez problema pokorio Jugoslaviju (Ibid.). U međuvremenu je namjeravao stvoriti hrvatsku autonomnu državu u okviru Mađarske, no vlada u Budimpešti odbila je taj prijedlog smatrajući Hrvate nepouzdanima, pa je pokušao nagovoriti potpredsjednika hrvatske vlade Vlatka Mačeka na suradnju (Ibid.). Maček je također odbio njegov prijedlog jer je smatrao da će sile Osovine ionako izgubiti rat (Ibid.). Naposljetku je prema prijedlogu Talijana uspostavljen dogovor s ustašama, iako je to bila zadnja opcija s obzirom na to da je Hitler bio svjestan kako ustaše nemaju preveliku podršku među Hrvatima niti je bio previše naklonjen njihovom vođi Anti Paveliću (Ibid.). Ipak, ideja o tobože samostalnoj hrvatskoj državi mnogima je golicala maštu te je 10. travnja 1941. godine proglašena Nezavisna Država Hrvatska, a Pavelić je s dvjestotinjak ustaša, koji su dotad bili u emigraciji (većinom u Italiji), prešao hrvatsko-talijansku granicu na Sušaku te 15. travnja ušao u Zagreb (Ibid.). Hrvatska i službeno 15. lipnja pristupa Trojnom paktu

5 Op. a.

(Gilsenbach 2009: 211).

Hrvatsko stanovništvo Rome je negativno percipiralo i gledalo kroz prizmu uobičajenih stereotipa: da krađu, lažu, šire zaraze, otimaju djecu i besposličare. U javnosti se često preuveličavala svaka vijest o nekim slučajevima krađe ili drugih ilegalnih radnji koje bi počinio Rom. Posebice su na selu imali loše mišljenje o Romima, a Vojak (2016: 5) navodi da je razlog tomu najvjerojatnije bio težak gospodarski položaj seljaka. Nerijetko se događalo nasilje nad Romima, tukli su ih i zlostavljali, otimali im i palili domove, a država nije učinila ništa da to spriječi (Ibid.). Hrvatska je u Kraljevini Jugoslaviji krajem 30-ih godina 20. stoljeća imala određeni stupanj autonomije, a država prema Romima nije provodila neku posebnu politiku već se prema njima odnosila kao prema nepriznatoj manjinskoj skupini, pa prema tome Romi nisu imali ni posebnu pravnu zaštitu ni designirane zakone i po pitanju njih su se odluke donosile putem *ad hoc* odredbi i postojećih zakonskih regulativa (Ibid.). Kada je 1941. godine na vlast došla klerikalno-fašistička vlada marionetske NDH koja je preuzela nacistički model protuciganskih⁶ mjera, ustaške su vlasti 30. travnja 1941. godine donijele *Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti* i *Zakonsku odredbu o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda* po uzoru na *Nürnberške zakone* (Ibid: 6). Osim rasnih zakona Rome u NDH diskriminiralo se i tako što im se oduzelo pravo na rad u državnim službama, kao i pravo na prijavu na poslovne natječaje. Valja napomenuti kako se, po Vojaku (2018: 250), unatoč lošoj metodologiji i etničkoj mimikriji zbog čega su demografski podaci donekle nepouzdana, broj Roma uoči Drugog svjetskog rata u Kraljevini Jugoslaviji procjenjuje na preko 70 000, od čega ih je oko 15 000 živjelo na hrvatskim prostorima. Romi su se u Hrvatskoj najviše naseljavali na području Srijema, Slavonije i Baranje, većinom su bili katoličke vjeroispovijesti, mlađe životne dobi te uglavnom potpuno nepismeni (Ibid.). Većina ih je živjela u ruralnim područjima jer je i ono malo koliko ih je bilo po gradovima protjerano kako bi se spriječio „romski kriminalitet“, a jugoslavenske državne vlasti uporno su ih pokušavale sedentarizirati i prisilno asimilirati (Ibid.).

Dolaskom ustaša na vlast vrlo se brzo počelo provoditi rješavanje „ciganskog pitanja“, a predrasude

⁶ Anticiganizam se definira kao poseban oblik rasizma, koji je određen povijesno-geografskim odrednicama u određenim zajednicama, a često je praćen nasiljem, govorom mržnje, eksploatacijom, diskriminacijom, segregacijom, dehumanizacijom, stigmatizacijom, izrabljivanjem, etničkom mimikrijom (prikriivanjem vlastitog etičnog identiteta), negativnim (stereotipnim) diskursom i lošim položajem u političkom, znanstvenom, javnom i civilnom društvu Roma. Također, ovaj je pojam sličan pojmu „antisemitizam“. Anticiganizam prvi se put koristio u Sovjetskom Savezu u 20-im godinama 20. stoljeća, no njegova današnja definicija biva oblikovana u znanstvenim raspravama u 70-im i 80-im godinama prošlog stoljeća, na temelju čega ga je Valeriu Nicolae Ciolan, romski aktivist iz Rumunjske, 2006. konačno definirao. Ovaj pojam manje je poznat i korišten u znanstvenom diskursu, za razliku od suvremenog javnog i političkog diskursa. U tom kontekstu može se vidjeti djelovanje Europskog parlamenta, koji je prvi put u travnju 2005. koristio pojam „antigypsism“ izjednačujući ga s pojmom „romaphobia“ u jednoj od rezolucija dok je 2015. pozvao na borbu protiv „antigypsism“. Iste i sljedećih godina počele su ga koristiti druge institucije Europske Unije (prema Vojak 2018: 246).

i negativna percepcija Roma išla im je dodatno u prilog. Počeli su progoni romskog stanovništva te im je bilo ograničeno kretanje kako bi se utvrdila njihova rasna pripadnost, a za provedbu utvrđivanja poslužio je jedan od provedbenih akata kao dopuna *Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti* u obliku dokumenta nazvanog *Izjava o rasnoj pripadnosti*, popraćenog *Uputom za sastav izjave o rasnoj pripadnosti* (Ibid: 254). U „uputama“ je stajalo objašnjenje:

...kao nearijci osim Židova u prvom redu dolaze u obzir Cigani, dalje Tatari, Kalmiki, Armenci, Perzijanci, Arapi, Malajci i Crnci... (Prema Ibid.)

Zatim je trebalo uslijediti popisivanje za utvrđivanje točnog broja Roma, no zbog ratnog stanja 1941. godine ono se nije provelo, već su korišteni podaci popisa iz 1931. godine (Ibid: 255). U međuvremenu su križevačke i kotarske gradske vlasti inzistirale na popisivanju Roma zbog dopisa Savskoj banovini iz 1937. godine u kojem je predloženo donošenje posebnog zakona o Romima, *Zakona o kolonizaciji i civilizaciji nomadskog ciganskog plemena*, čija su pozadina bile optužbe o romskom kriminalitetu i širenju zaraze među stokom, zbog čega je dolazilo i do nasilnih sukoba (Ibid.). Slične su se optužbe nastavile i za vrijeme Banovine Hrvatske kada su križevački gradski zastupnici pozivali na prikupljanje novaca među građanima i seljacima za „cigansku kolonizaciju“ te inzistirali na rješenju „ciganskog pitanja“ (Ibid.). Sredinom lipnja 1941. godine inicijativa je preusmjerena na Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, koje se obratilo Zavodu za kolonizaciju s upitom o „ciganskoj kolonizaciji“. U odgovoru Zavoda navedeno je da:

...statistički podatci prikupljeni izvršenim popisom 1921. god. 1931. te 1941. god. iskazuju vrlo mali broj cigana, zbog toga što su se cifre sakrivale, da bi se dobio što bolji omjer narodnosti, te su se cigani iznosili u rubrikama prema vjeri ili materinskom jeziku i to: vjere katoličke, muslimanske i pravoslavne, dok se je jedan dio cigana unosio u rubriku s ciganskim materinjim jezikom. Kako sami činovnici statističkog ureda u Zagrebu konstatuju, ti se podatci ne mogu smatrati stvarnim, jer je iskazan manji broj nego što ih ima kao n. pr. Sarajevo ih ima prema statističkim podacima svega 2, dok međutim u samom Sarajevu ima čitava t.zv. ciganska mahala sa dosta velikim brojem cigana. Naročito su netočni podatci za Bosnu i Hercegovinu. Prema izloženom, statistički podatci sa kojima raspolaže državni statistički ured. Neobjavljeni i objavljeni, su nedovoljni i također praktično neupotrebljivi, kako za stvaranje plana, tako i za provodjenje kolonizacije cigana ... Zavod za kolonizaciju stavlja gornji prijedlog prikupljanja podataka o ciganima putem naslova, zbog toga što će se općom naredbom ministarstva unutrašnjih poslova mnogo prije doći do stvarnih podataka i što će se na taj način privremeno prikriti svrha prikupljanja... (Prema Ibid: 256, 257)

Vojak (Ibid.) objašnjava kako je zadnji dio ovog navoda bitan jer ukazuje na činjenicu da je Zavod očigledno nastojao prikriti stvarne razloge popisivanja Roma, a to je njihova sveobuhvatna kolonizacija. Ministarstvo unutarnjih poslova NDH stoga je 31. srpnja 1941. godine objavilo odredbu o popisivanju Roma, a popis je morao sadržavati podatke o imenu, prezimenu, spolu,

zanimanju te načinu života (Ibid.). Naveli su kako je to „prva mjera u postupku protiv cigana“, a na nj se apeliralo i putem medija. Popisivanje je u konačnici provedeno, a mnogi su to tada smatrali „početkom otvorene hajke na Cigane“ (Ibid: 258). Podaci popisa poslužili su za kolonizaciju Roma, a Zavod je u srpnju 1941. godine istaknuo prednosti tog popisa uz obrazloženje:

1. Cigani su uzročnici prijenosa zaraznih bolesti kako kod ljudi tako i kod stoke, zbog skitačkog načina života, te načina zarade prosjačenjem, sviranjem, kotlarenjem, krparenjem, mešetarenjem konjima, peradi, jajima, perjem i slično, te zbog loših higijenskih prilika života i hranjenja crknutim živinama i životinjama čije bolesti često namjerno raznose da bi do njih došli.

2. Oslobodili bi na taj način sela i gradove, naročito turistička mjesta prosjačenja ugrožavanja lične i imovinske sigurnosti/sitnijih i krupnijih krađa stoke i stočne hrane, peradi i t.d. prevara, tuče i ostalih manjih ili većih delikata.

3. Prisilnim koloniziranjem cigana oslobodili bi od cigana uzurpirana zemljišta, ponajčešće seoske pašnjake, te pašnjake seoskih zajednica, šumske enklave, te zemljišta privatnih posjednika, koje su cigani uzurpirali da bi na njima sazidali svoje primitivne domove... (Prema Ibid: 259)

Prvi masovni slučaj likvidacije Roma u NDH dogodio se 29. srpnja 1941. godine kada je ubijeno petnaest Roma u Ivanić Jarku kraj Karlovca, a dva dana kasnije ustaške su snage na području Donje Bučice (kotar Glina) pobile devetnaest Srba, jedanaest Roma i tri Hrvata (Ibid.). Krajem 1941. godine ubijeno je još sedamdeset i četiri Roma iz sela Desno Sredičko, Štipan i Lasinje u Rakovu Potoku te 105 Roma u Banskom Kovačevcu (Ibid.). U međuvremenu se u Jugoslaviji javlja Pokret otpora, a Gilsenbach (2009: 212, 213) navodi kako 9. listopada 1941. godine borbeni odred C u Jugoslaviji izvještava da zahtijeva odmazdu za ubojstvo dvadeset i tri njemačka vojnika koje su počinili partizani likvidiranjem 2100 Židova i Roma, što je njemačka vojska i izvršila.

5. Genocid nad Romima

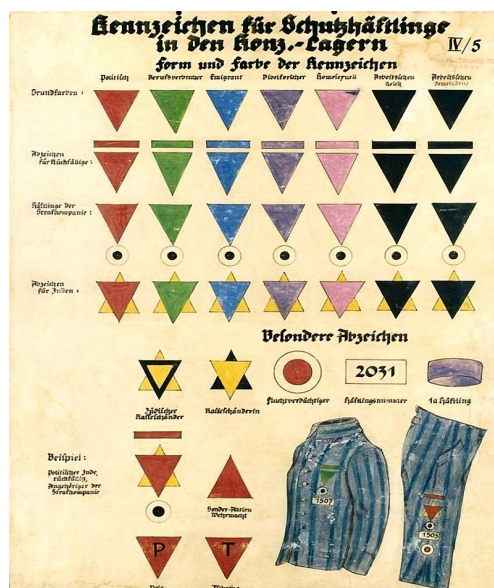
Ciljevi nacističkih koncentracijskih logora bili su rasistička masovna ubojstva, politička represija i eksploatacija zatvorenika koji su bili prisiljeni raditi sve do svoje smrti (Fings 2006: 72). Nacisti su gradili logore u svim osvojenim područjima, od kojih je preko dvadeset koncentracijskih logora imalo oko 1200 pratećih logora – odvojenih radnih brigada, a kada se pribroje još i radni, kazneni i vojni logori te zatvorena geta, ukupan broj logora za vrijeme Trećeg Reicha procjenjuje se na između 10 i 40 tisuća⁷ (Ibid: 70). U radnim su logorima Rome u početku ismijavali i davali im besmislene poslove samo u svrhu mučenja, no kasnije su počeli iskorištavati logorske zatvorenike kao besplatnu radnu snagu u vojnoj industriji, a nacističke elite željele su ih poslati u smrt radom, što je vidljivo iz bilješki razgovora između ministra propagande Göbblesa i ministrice pravosuđa

⁷ Autorica navedenog izvora iz 2006. godine, Karola Fings, navodi broj od preko 10 000, a u *online* Enciklopediji holokausta <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/buchenwald> (pristupljeno 9. 7. 2021.) naveden je broj od preko 44 000 nacističkih logora.

Thierak u vezi izručivanja zatvorenika iz državnih tamnica u koncentracijske logore SS-a:

Izručivanje 'asocijalnih' elemenata iz zatvora gdje služe kazne vrhu SS-a kako bi radili do smrti: Prema odluci Ministarstva pravosuđa oni koji su opasni za sigurnost bit će automatski izručeni: Židovi, Cigani, Rusi i Ukrajinci, Poljaci osuđeni na više od tri godine, Česi i Nijemci s kaznom dužom od 8 godina. (Prema Ibid: 72, 73)

U proljeće 1942. godine u logorima smrti prakticira se ubijanje milijuna Židova i Roma u plinskim komorama dok je istovremeno u koncentracijskim logorima bilo strijeljano nekoliko tisuća sovjetskih ratnih i političkih zarobljenika koji su već 1941. godine bili prve žrtve masovnog ubijanja plinom u Auschwitzu (Ibid.). Zatvorenici su u logorima bili podijeljeni po kategorijama tako što su dobivali različito obojene odjevne značke, pa su, primjerice, politički zatvorenici imali crvene značke, takozvani kriminalci zelene, Židovi žute, a Romi su morali nositi crne zakrpe što je bila oznaka „asocijalaca“; uz to, na zakrpi je prvim slovom bila određena narodnost zatvorenika (Ibid.).

Tablica identifikacijskih oznaka u logorima (preuzeto s: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/prisoners-of-the-camps> 9. 7. 2021.)

5. 1. Jasenovac

Stotine tisuća Roma u koncentracijskim logorima umiralo je od napornog rada i iscrpljenosti, izgladnjelosti, bolesti, udaraca, mučenja, gušenja u plinskim komorama te tijekom nezamislivo okrutnih i jezivih medicinskih eksperimenata. U logoru Buchenwald među prvim zatvorenicima bili su upravo Romi, a Hancock (2013: 9) navodi da je početkom 1942. godine u Buchenwaldu i logoru

Dachau doktor Adolf Pokorny nad Romima vršio eksperimente kako bi utvrdio koliko dugo mogu preživjeti na morskoj vodi tvrdeći da ih „treba ne samo pokoriti, već i istrijebiti“ (prema Ibid.). Istog je proljeća tisuću Roma strijeljano ili živo zakopano na farmi blizu Smolenska (Ibid.). U međuvremenu su tog proljeća ustaške vlasti u Hrvatskoj naredile deportaciju Roma u jasenovački logor, posebice od 19. svibnja 1942. godine, kada su deportacije postale sustavne i redovite, što je propisano okružnicom Ministarstva unutarnjih poslova i odredbom Ustaške nadzorne službe:

...prema usmenoj obavijesti Ravnateljstva za javni red i sigurnost, župske redarstvene oblasti dobile su nalog da pakupe sve cigane sa područja svih kotareva i da ih predadu kotarskim oblastima, koje će sa ciganima postupati prema izdanom nalogu... (Prema Vojak 2018: 261)

Danijel Vojak (Ibid: 262) navodi kako su ustaške vlasti nerijetko obmanjivale Rome zbog njihovog potencijalnog otpora, govoreći im da je njihovo odvođenje ustvari kolonizacija na imanjima iseljenih Srba i Crnogoraca na Kosovu, raseljavanje u druge dijelove države ili pak preseljenje u „cigansku državu“ za koju su dijelu Roma govorili da je Rumunjska dok su nekima tvrdili da će ih odvesti na rad u Slovensko Celje. Unatoč takvim slučajevima, većinom su vršili nasilna uhićenja, a zatim pljačkali njihovu imovinu. Naime, usprkos teškom ekonomskom položaju Roma u NDH, koji je nastao uslijed svih odredbi i zabrana o njihovom radu, trgovini, pa i kretanju uopće, dio ih je posjedovao kuće i imanja pa je na primjeru područja općine Marijanci i Čadavica, prema arhivskim spisima, vidljivo da je Ured za kolonizaciju u Osijeku tamošnjim Romima prije deportacije popisao svu imovinu, koju su onda lokalnom stanovništvu prodavali na javnim dražbama, a bilo je i slučajeva gdje su romske nekretnine davane na „privremenu uporabu“ siromašnim žiteljima, ali i liječnicima (prema Ibid: 263). Važno je napomenuti da su Romi islamske vjeroispovijesti, na području Bosne i Hercegovine, bili u „povoljnijem“ (stavljeno u navodnike jer je, iako su bili pošteđeni, porazno da domicilno stanovništvo može tako trgovati tuđim životima – op. a.) položaju od svojih sunarodnjaka katoličke vjeroispovijesti; Velika župa Hum u Mostaru zatražila je od Ministarstva unutarnjih poslova objašnjenje o Romima muslimanima (Lengel-Krizman 1986: 33). Naime, tamošnji Romi koji su živjeli sedentarnim životom bili su islamske vjeroispovijesti te su pravilno izvršavali sve vjerske obrede, glasali su za „hrvatske interese“ s ostalim Hrvatima muslimanima, sklapali brakove s njima, a također su imali i „poštena zanimanja“, odnosno svoje obrte te svoje kuće (Ibid.). U molbi Velike Župe također je navedeno:

Pod imenom 'cigani' mogu se smatrati samo cigani nomadi, bez stalnog boravišta i zanimanja, bez imetka naročito nepokretnog uobće bez stalne pripadnosti ljudske zajednice. Stoga se evakuacija može odnositi samo na cigane-nomade. (Prema Ibid.)

Ministarstvo je svoj odgovor Velikoj župi Hum uručilo 29. svibnja 1942., u kojem je objašnjeno:

Određuje se, da se tako zvane bijele Cigane Muslimane nema dirati, jer se isti imaju smatrati arijevcima, stoga se na iste ne smije primjenjivati nikakve mjere već određene ili koje će [se] odrediti protiv Cigana. (Prema Ibid: 34)

Tako je deportiranjem Roma koji nisu bili islamske vjeroispovijesti započelo, a ubrzo i završilo „konačno rješenje ciganskog pitanja“ u NDH (Ibid: 32). Romi su u jasenovačkom logoru bili podijeljeni u dvije skupine: skupina 3b, u kojoj su bili stariji i nemoćni, žene i djeca, te skupina 3c, u kojoj su se nalazili oni „jače izdržljivi“ (Vojak 2018: 264). Romi su u Jasenovcu bili naseljeni u odjelu logora III C (C kao „ciganski“) kojim je zapovijedao Vjekoslav (Maks) Luburić, a namjera mu je bila preoblikovati odjel u radni logor i logor za likvidaciju (Ibid: 265). Drugi je dio Roma bio smješten u iseljenim srpskim kućicama sela Uštica, no zbog prenapučenosti zatvorenici su ubrzo premješteni u prekosavsko selo Gradina, gdje su počinjene najmasovnije likvidacije (Ibid.). Svjedočenja govore kako su Romi imali najlošiju prehranu, a zbog skućenosti smještaja nisu imali mjesta za ležanje te su se neki od izmučenosti ugušili sjedeći (Ibid.). Još je strašnije bilo što su neki romski zatvorenici morali pjevanjem i plesom zabavljati stražare dok su neki drugi morali sudjelovati u izgradnji tamošnjeg nasipa, što je bio jedan od najtežih poslova u logoru (Ibid.). Većina romskih zatvorenika jasenovačkog logora pogubljena je unutar nekoliko mjeseci dok su ostali pogubljeni do početka 1945. godine te su tako Romi u NDH gotovo potpuno izbrisani, što pokazuju i podaci prema kojima je u predratnim popisima stanovništva iz 1931. godine zabilježeno oko 15 000 Roma, a prvi poslijeratni popis stanovništva iz 1948. godine zabilježio ih je samo 405 na području Hrvatske i 442 na području Bosne i Hercegovine (Ibid: 273). Treba napomenuti činjenicu koju je naveo dr. Dragoljub Acković (2016) o tome kako je popis iz 1931. godine rađen prema materinskom jeziku Roma te se njih 15 000 izjasnilo da je romski njihov materinski jezik. Ono što se zaboravlja je to, kako navodi Acković (Ibid.), da je tada možda svaki četvrti Rom kao svoj materinski jezik naveo romski. Prema tome je broj i tada živih i za vrijeme NDH stradalih Roma puno veći, ali o njima ne postoji adekvatna dokumentacija. Prema podacima JUSP-a Jasenovac u NDH je, koliko se uspjelo ustvrditi, ubijeno 16 173 Roma⁸.

5. 2. Buchenwald

8 <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>, pristupljeno 11. 7. 2021.

Koncentracijski logor Buchenwald, koji je sa svojim satelitskim podlogorima činio jedan od najvećih nacističkih logora, utemeljen je 1937. godine u blizini grada Weimara, rodnog mjesta bivše demokratske Weimarske Republike. Buchenwald je bio osnovan kao muški koncentracijski logor, u kojem su zatvorenici bili radom iscrpljivani do smrti, a Eugen Kogon, preživjeli zatvorenik Buchenwalda, opisuje metode kojima su im SS-ovci slamali volju:

Sipali su udarce rukama i nogama, na došljake su bacali kamenje i polijevali ih hladnom vodom. Po zemlji su vukli one s dugom kosom ili bradom, a oni koji su nosili kravate nisu se imali čemu smijati jer su njima bili ugušeni. Netko je morao satima stajati s rukama iza glave i često pognutih koljena ispred sobe za ispitivanje (Politische Abteilung) na hladnoći, kiši ili vrućini i to bez hrane, vode i bez dozvole da napusti vrstu. Za to vrijeme svaki je pripadnik SS-a mogao postupati kako je htio s iscrpljenim zatvorenicima. (Prema Fings 2006: 74)

Na vratima logora stajao je sarkastičan natpis *Jedem das Seine (Svakome svoje)*, a unutra su zatvorenici morali po nekoliko sati stajati ili raditi čučnjeve (Ibid.). Zatim bi ih tuširali hladnim tuševima te ih usput udarali, nakon čega su morali goli prijeći glavnu logorsku ulicu do garderoba te bi mnogi zatvorenici uslijed toga dobili upalu pluća, a plavo-bijela prugasta odjeća od iznošenih i zakrpanih materijala koju su dobili nije pružala nikakvu zaštitu od hladnoće (Ibid.). Oduzeta im je sva imovina, a konačno i njihov identitet te su svedeni na zatvoreničke brojeve koji su im bili dodijeljeni (Ibid.). Dnevni je raspored izgledao tako da se zatvorenike budilo u cik zore, za doručak bi dobili komad kruha i razvodnjenu kavu, nakon čega je slijedilo marširanje na paradno mjesto gdje ih se prebrojavalo, a nakon dvanaestosatnog radnog rana izgladnjeni i iscrpljeni zatvorenici morali bi navečer opet na prebrojavanje koje je trajalo po sat i pol, bez sjedenja i prilike za odmor (Ibid: 75). Ako bi se dogodilo da se brojevi ne poklapaju i ako bi se sumnjalo da je neki zatvorenik pobjegao, ostali su morali stajati na temperaturama ispod nule po osamnaest sati u komadu, pri čemu ih je mnogo umrlo, a nakon prozivke SS-ovci su nasumično i bez razloga imali običaj dodjeljivati kazne, kao primjerice uskraćivanje hrane na nekoliko dana, premlaćivanje drvenom kladom ili vješanje žrtava rukama za dvometarsko stablo (Ibid.). Masovne deportacije Roma u Buchenwald pokrenute su *Dekretom o borbi za sprečavanje zločina* iz prosinca 1937. godine, kojim su privedeni kategorizirani kao „besposličari“ i „asocijalni“, a osnovni kriterij *Dekreta* bila je sposobnost za rad (Ibid: 76). Statistički podaci za kolovoz 1938. godine pokazuju kako je od 8000 zatvorenika više od polovine bilo „besposličara“, no ne zna se koliko je njih bilo Sinta ili Roma (Ibid.). Poznato je samo kako je, radi neljudskih uvjeta i zvjerskog ponašanja stražara prema zatvorenicima, do proljeća 1939. godine u logoru ostalo tek nešto više od stotinu Roma (Ibid.). Zatvorenike se osim fizičkim nasiljem sustavno ponižavalo, od čega je najžalosniji primjer prisiljavanja Roma da zabavljaju stražare. Naime, mnogi su se Romi bavili glazbom pa su morali

svirati u logorskoj kapeli, orkestru osnovanom krajem 1938. godine. Perfidnost buchenwaldskih stražara opisana je u primjeru sintskog zatvorenika Otta Schmidta, koji je uhićen kao „besposličar“ i odveden u Buchenwald (Ibid: 78). Njegova je majka uporno slala molbe za njegovo oslobođenje koje su joj odbijene, a u studenom 1942. godine dobila je obavijest kako je Otto umro od upale pluća (Ibid: 80). Slučaj manipulacije istinom bio je čest jer se ipak za javnost želio sačuvati privid birokratske korektnosti te, nažalost, način na koji je Otto Schmidt pogubljen nikada nije otkriven (Ibid.).

Kada su Nijemci anektirali Austriju u *Anschlussu* 1938. godine, posljedice su direktno utjecale na tamošnje gradišćanske Rome: u ljeto 1938. godine Romi su s područja Gradišća bili deportirani u koncentracijski logor Dachau, a ubrzo nakon početka Drugog svjetskog rata šest stotina Roma prebačeno je u Buchenwald (Ibid: 81). Većina ih je umrla do 1941. godine, bilo u kamenolomu gdje su „manje simpatični“ zatvorenici bili poslani za kaznu budući da je to bio vrlo težak posao, ali su teži od posla bili brutalni izljevi bijesa koje su SS-ovci iskaljivali na njima, bilo od smrtonosnih injekcija koje je dijelio SS-ov liječnik Wagner, najčešće upravo gradišćanskim Romima. Oni Romi koji su preživjeli ovaj teror do 1941. godine prebačeni su u koncentracijski logor Mauthausen (Ibid.).

Do kraja 1942. godine u buchenwaldskom je logoru bilo 9500 zatvorenika, a broj se ubrzano povećavao; već do kraja 1943. godine bilo ih je 37 000, a u siječnju 1945. broj je dosegao i preko 100 000 zatvorenika (Ibid: 83). Praksa je bila bolesna i za rad nesposobne ljude slati na likvidaciju plinom u Auschwitz, a od tamo su dovozili svakog tko je mogao poslužiti kao radna snaga (Ibid.). Mnogi od Roma prebačenih iz Auschwitza poslani su logor Flossenbürg tijekom lipnja i kolovoza 1944. godine, a preostali su odvođeni u neke od vanjskih radnih brigada, gdje su radni uvjeti bili slični onima u samim koncentracijskim logorima, čemu svjedoči ispovijest Sinta Heinza Adlera koji je radio u tvornici Gustloff u Weimaru:

Svako smo jutro vrlo rano morali marširati u Gustloffovu tvornicu. Na putu smo prolazili pokraj vile logorskog zapovjednika, gdje smo morali pozdravljati njegovu suprugu skidanjem kapa. Tada smo morali trčati ostatak puta do tvornice dok su nas esesovci tukli štapovima kao da smo stoka tjerana na pašu. Za vrijeme rada bili smo pod paskom pripadnika SS-a, koji su nas svakodnevno tukli. Mene osobno teško su pretukli metalnom cijevi. (Prema Ibid: 85)

Žene deportirane iz Auschwitza u Buchenwald poslane su u kolovozu 1944. godine u nekoliko ženskih brigada gdje su morale proizvoditi streljivo za tvrtku HASAG (Ibid: 86). Sudbina djece

logora u Buchenwaldu duboko je potresna, nacisti su ih jednako grubo tukli i maltretirali; iz Buchenwalda je 25. rujna 1944. godine poslano 200 djece i mladih u Auschwitz gdje su ubijeni plinom (Ibid: 87).

5. 3. Ravensbrück

Koncentracijski logor Ravensbrück osnovan je u svibnju 1940. godine kao ženski logor, u kojem je do kraja iste godine bilo zabilježeno 2000 zatvorenica, od kojih 440 Romkinja iz Gradišća, označenih kao „asocijalne“ (Ibid: 88). Broj zatvorenica sustavno je rastao pa ih je do 1941. godine bilo 7900, 1942. godine 10 800, a krajem 1944. godine čak oko 43 000, s tim da taj broj nije ogledalo realnog stanja s obzirom na to da nisu evidentirane žene koje su tamo umrle ili bile prebačene u druge logore, a procjenjuje se da je od oko ukupno 132 000 žena bilo barem 5000 Romkinja (Ibid.). Romkinje su uvelike doprinosile svojim obiteljima, najviše kao trgovkinje, a zabranom rada Romima za vrijeme nacionalsocijalizma trgovanje, osim što je bilo zabranjeno, bilo je i smatrano automatskim razlogom za njihovo uhićenje i proglašavanje „asocijalnima“ (Ibid: 89). Osim trgovanja, koje su nacisti karakterizirali kao nepodobno prosjačenje, također se privodilo i Romkinje *gatare*, što su policijski službenici od 20. studenog 1939. godine počeli provoditi po dekretu Državne središnjice:

Nedavno sam primio ponovljene izvještaje prema kojima Ciganke iskorištavaju trenutnu situaciju i gatanjem unose očigledni nemir među stanovništvo. Ova radnja, štetna po narod, mora se u svakom slučaju zaustaviti. (Prema Ibid.)

Internirane Romkinje bile su u početku smještene u odvojeni „Ciganski blok“, ali su zbog prenapučenosti razdvojene u različite blokove (Ibid: 90). Sintkinje i Romkinje su uz Židovke u Ravensbrücku pripadale najnižoj zatvoreničkoj hijerarhijskoj klasi (Ibid.). Kako su progonjene na rasnoj osnovi, bile su najčešće žrtve genocida i medicinskih pokusa SS-ovaca (Ibid: 91). Ženskim logorskim odjelima većinom su stražarile žene, koje su opisivane kao posebno brutalne, čemu svjedoči preživjela Ceija Stojka koja je svoje iskustvo opisala u knjigama *Wir leben im Verborgenen* (*Živimo na osami*) i *Reisende auf dieser Welt* (*Putnici na ovom svijetu*):

Došla sam u Ravensbrück s majkom i sestrom, a tamo su žene zapovijedale i bile su čak i gore od muškaraca u Auschwitzu. Bila je neka Binz s psom nazvanim Princ i ona je bila gora i od samog vruga, ta žena... Ako je neka bila posebno lijepa, ona bi je zlostavljala osobito dugo i to pranjem odjeće, različitim oblicima poslova sve dok nije izgledala na način na koji ju je Binz zamišljala.

Ona bi cijelo vrijeme morala prati, prati, prati i zimi s užasnom prehladom. I često se ne bi vraćala. (Prema Ibid.)

Iscrpljivanje fizičkim radom ženama je u Ravensbrücku bila svakodnevica, a poslovi su se sastojali od izrade prostirki, slamnatih cipela i toplih jakni od ukradenog krzna za SS-ove vojnike, do utovara, istovara te gradnje cesta (Ibid: 92). Sadistički nastrojene stražarke znale su tjerati zatvorenice da rade besmislene poslove poput prebacivanja snijega ili pijeska s jedne hrpe na drugu dok su ih za to vrijeme stražari tukli i vikali na njih, a ako neka žena ne bi htjela ili mogla izvršavati posao, pripadnici SS-a tukli bi je do smrti (Ibid: 92). Iako se broj SS-ovih ubilačkih zločina nije ustvrdio, pretpostavlja se da je mnogo žrtava bilo među ženama koje su nakon 1942. godine bile pogubljene u plinskim komorama za vrijeme *eutanazijskog programa*, ali i onih koje su ubijene injekcijama fenola u razdoblju od 1943. do 1944. godine te je od otprilike 5000 ubijenih žena bilo nekoliko stotina Romkinja. Prisilna sterilizacija bila je obavezna u logoru Ravensbrück, a različitim metodama sterilizacije od početka četrdesetih eksperimentirali su liječnici Clauberg, Lucas, Schumann, Sonntag i Treite (Ibid: 93). Svrha ovih eksperimenata bila je pronaći jeftinu a brzu metodu sterilizacije žena koje su nacisti smatrali rasno i društveno inferiornijima pa su, osim Židovki i Romkinja, sterilizirane i Poljakinje, Njemice te Ruskinje koje su imale odnose sa stranim radnicima u Njemačkoj (Ibid: 94). S obzirom na to da je sterilizacija bila propisana kao obavezna za sve Rome, najveći dio eksperimenata provodio se na Romkinjama, čija je radna snaga bila potrebna, ali reprodukcija nepoželjna (Ibid.). Program sterilizacije, koji je započeo u „Ciganskom bloku“ i Ravensbrück odredio kao središte masovne sterilizacije Roma, Helena W. uspjela je izbjeći samo zato što je bila u drugom bloku iz kojeg su je kasnije deportirali u Bergen-Belsen, o čemu je iznijela svjedočanstvo:

Tada je rečeno: 'Svi Sinti su sterilizirani tako da neće biti potomstva.' Nikada neću zaboraviti, od djevojaka starih dvanaest godina do žena od četrdeset i pet godina i to šest tjedana prije nego što je transport otišao za Bergen-Belsen. Oni su sterilizirali sve Sinte. Bez anestetika, bez ičega. Bilo je dvanaestogodišnje djece. Zatim, nakon što su ih sterilizirali, iznijeli su djecu u tačkama i samo ih bacili natrag u blog, dvanaestogodišnjakinje! (Prema Ibid: 96)

5. 4. Auschwitz

U najkontroverzniji koncentracijski logor Auschwitz, koji je s vremenom postao sinonim za holokaust, Romi iz Njemačke deportirani su po naredbi Heinricha Himmlera 16. prosinca 1942. godine (Ibid: 97). Ubojstva Židova u plinskim komorama logora Birkenau, par kilometara od

Auschwitza, već su bila u tijeku kada je u veljači 1943. godine otvoren Odsjek B-IIe za smještaj masovno deportiranih Roma iz Njemačke (Ibid: 98). Te je godine deportacijskim vlakovima dovezeno oko 19 000 Roma, a zatim je u manjim skupinama do ljeta 1944. godine dovezeno još 2200 Roma, od kojih je većina, 63 %, bila njemačke narodnosti, 21 % iz čeških zemalja, 6 % iz Poljske te preostalih 11 % druge ili nepoznate narodnosti (Ibid.). Ukupan broj Roma deportiranih u „Ciganski odsjek“ u Auschwitzu procjenjuje se na oko 23 000, a njihova imovina, od zlata i vrijednih glazbenih instrumenata do karavana i kuća, bila je konfiscirana u korist njemačke države kao imovina narodnih neprijatelja (Ibid: 99). Dolazak u logor najbolje opisuju svjedočanstva preživjelih zatvorenika, poput onog Elisabeth Guttenberger, koja je u ožujku 1943. godine deportirana tamo iz Stuttgarta:

Prvi dojam koji smo dobili o Auschwitzu bio je užasan. Već je bio mrak kada smo stigli. Ogroman prostor, no mi smo samo vidjeli svjetla. Morali smo provesti noć na podu velike dvorane. Zatim smo rano ujutro morali marširati u logor. Tamo su nam prvo tetovirali zatvoreničke brojeve na rukama i ošišali kosu, zatim nam je bila oduzeta odjeća, cipele i druga imovina... Barake nisu imale prozore već samo kapke za zrak. Pod je bio od ilovače. U barakama koje su imale prostora za možda 200 ljudi, obično su smjestili 800 ili više ljudi. Već nam je samo to bila užasna patnja, tako biti smješten među toliko ljudi. Moja tetka je došla do mene. Pogledale smo se i objema su potekle suze. Taj dojam. Bilo je užasno. Ljudi su nepomično sjedili u tim ležajevima i samo su buljili u nas. Mislila sam da sanjam, da sam u paklu. (Prema Ibid: 99)

Odsjek B-IIe razlikovao se od ostalih po tome što su u njemu bile internirane čitave romske obitelji, što je vjerojatno bio pokušaj stvaranja privida sigurnosti zatvorenicima (Ibid: 100). Osim toga Fings (Ibid.) navodi kako je moguće da su tako pokušavali imati veću kontrolu nad zatvorenicima za izvođenje pokusa te spominje vjerojatnost prenatrpanosti plinskih komora u logoru Birkenau, što je usporavalo konačno istrebljenje. Uvjeti života u „Obiteljskom odsjeku“ u konačnici su bili lošiji nego u ostalim odsjecima čega se prisjeća Julius Hodosi iz Gradišća:

Tada sam izgubio svoje dvoje male djece. Oni su doslovno umrli od gladi. Podjela porcija hrane bila je sljedeća: jedna štruca kruha po danu na pet osoba. Svaki je zatvorenik još primao žlicu pekmeza, pola kilograma repe i katkada pedeset grama kobasice i dvadeset grama margarina. Postojale su i dodatne porcije, no za njih je trebalo ispuniti određene uvjete. Podjela je bila tako izvođena da je često dovodila do tučnjave. Iza toga su uvijek ostajali mrtvaci. Bili smo vrlo gladni. (Prema Ibid: 100, 101)

Usljed takvih uvjeta logorom su se ubrzano širile kojekakve bolesti poput difterije, šarlaha, tuberkuloze, trbušnog i pjegavog tifusa pa je zbog slabosti organizama dolazilo i do smrti zatvorenika od običnog svraba (Ibid.). Među djecom se širila i vrsta raka, noma, koja je djelovala tako što su čirevi nastali uslijed oboljenja izjedali kožu lica do čeljusti (Ibid: 104). Osim bolesti

djeca su umirala od umora i hladnoće, a Helmut Clemens navodi i slučaj izživljavanja na djeci koju su pripadnici SS-a iz čistog mira strijeljali dok su se igrala (Ibid: 106). Unatoč strogom nadzoru, poneki su zatvorenici pokušavali pobjeći, što je rezultiralo okrutnim kaznama kao u primjeru osamdeset četvorice Roma iz bloka 11, znanog kao „Blok smrti“, od kojih je njih pedeset i četvero ustrijeljeno na Zidu smrti (Ibid: 107). Više od polovice Roma iz logora Auschwitz-Birkenau umrlo je u „Obiteljskom odsjeku“, a tajnik logorskog liječnika Hermann Langbein 1944. godine izvijestio je kako „Ciganski odsjek“ ima najvišu stopu mortaliteta od svih odsjeka u Auschwitzu.

Jedan od najzloglasnijih aspekata Drugog svjetskog rata uopće medicinski su pokusi doktora Josefa Mengelea, a najveći dio zločinačke prakse počinio je upravo u „Obiteljskom odsjeku“ (Ibid: 108). Mengele je provodio istraživanje o boji očiju i posebnim bjelančevinama kako bi pokazao nasljeđivanje rasnih osobina, a objekte svojih eksperimenata tražio je na željezničkoj rampi kod Birkenaua (Ibid.). Pokuse je provodio u baraci br. 32 „Ciganskog obiteljskog odsjeka“, a osamnaestogodišnji Helmut Clemens, koji je morao raditi u ambulanti kao Mengeleov pomoćnik, iznosi svoja sjećanja:

Uvečer sam morao vući tijela koja su bila nagurana u malu kolibu, bilježiti brojeve na njihovim rukama i nekoliko njih odvući dr. Mengeleu. On ih je tada rezao na različite načine. Na policama su bile staklenke u kojima su bili organi - srca, mozgovi, oči i drugi dijelovi tijela. (Prema Ibid.)

Jedan od najdražih Mengeleovih projekata bili su eksperimenti na blizancima, kojih je mnogo bilo među Romima, a prema dokumentima sačuvanog popisa „Ciganskog obiteljskog odsjeka“ dokazano je provođenje pokusa na šesnaest romskih blizanaca (Ibid.). Clemens navodi kako je Mengele s blizancima volio raditi nasamo pa je nepoznato što je točno radio s njima; zna se da ih je na kraju eksperimenata osobno ubijao injekcijom u srce, a njihove oči slao na daljnja znanstvena ispitivanja u berlinski Institut za antropologiju „Kaiser Wilhelm“ (Ibid: 110).

U Obiteljskom su se logoru već 1943. godine dogodila dva masovna pokolja: 1700 Roma i Sinta iz Białystoka ubijeno je u plinskim komorama u ožujku, a u svibnju je ubijeno 1035 Roma i Sinta iz Białystoka i Austrije. Između 8. svibnja i 29. lipnja 1944. u Auschwitzu se pripremao masovni pokolj mađarskih Židova pa je u tu svrhu bilo potrebno osloboditi logore i plinske komore (Ibid: 112). Time su 23. svibnja 1944. godine započete deportacije radno sposobnih Roma i Romkinja u logore Flossenbürg, Ravensbrück, i Buchenwald, a preostale Rome nacisti su poubijali u plinskim komorama (Ibid.). Franz Wirbel, proglašen radno sposobnim, prisjeća se kako su pripadnici SS-a, dok su njih tovarili u vlakove za radne logore, pokušavali preostalih 2897 Roma iz „Obiteljskog

odsjeka“ uvjeriti da nema opasnosti:

Sada možete vidjeti svoje rođake. Oni sada idu u Hindenberg (Zabrze) i to graditi novi logor za vas s boljim barakama i sanitarijama. (Prema Ibid: 113)

Nakon toga je u „Obiteljskom odsjeku“ naređen redarstveni sat, a Romi kojima je odmah postalo jasno da ih namjeravaju odvesti u plinske komore, unatoč svoj onemoćalosti, svim su snagama pružali otpor (Ibid.). Kada su ih brutalno natjerali u vlakove i doveli ispred plinskih komora koje su pokušali prurušiti u tuševe, ljudi su se ponovno opirali pa je Rudolf Höss zabilježio sljedeći komentar:

...Nije ih bilo lako dovesti u plinske komore. Osobno to nisam vidio, no Schwarzhuber (zapovjednik muškog logora u Birkenau-u) mi je rekao, da niti jedan masakr Židova do sada nije bio tako težak. (Prema Ibid.)

U noći 2. kolovoza 1944. godine 2897 muškaraca, žena i djece Odsjeka B-IIe ubijeno je u plinskim komorama, a nacisti su njihova tijela spalili u jarcima blizu krematorija kako bi sakrili dokaze ubojstva. Marie Peter, koja je među rijetkima preživjela logor smrti Auschwitz-Birkenau, ali gledala umiranje cijele svoje obitelji, opisala je doživotne posljedice koje je pakao Hitlerovog režima ostavio na nju:

Ne mogu zaboraviti, čak ni danas, što sam sve proživjela. Nепrestano imam noćne more, sanjam sav užas koji sam iskusila u Auschwitzu i drugdje. Budim se usred noći iz snova, cijelo mi tijelo drhti. Strašni snovi se stalno vraćaju, oni su postali dio mene, kojega se nikada ne mogu osloboditi. (Prema Ibid: 114)

6. Zaključak

U sumanutom pohodu nacista mnoge su romske obitelji gotovo potpuno istrijebljene iz nekih država te je tijekom Drugog svjetskog rata ubijeno najmanje 400 000 do 500 000 Roma i Sinta, iako se točan broj vjerojatno nikada neće moći sa sigurnošću utvrditi (Liégeois 2009: 132). Poslijeratni uvjeti za Rome bili su devastirajući te su Romi, pušteni iz koncentracijskih logora u mnogim dijelovima Njemačke, još uvijek bili u opasnosti od privođenja i odvođenja u radne logore sve do

1947. godine, prema zakonu iz 1926. godine (Ibid: 134). Deset godina nakon rata bavarska je policija počela popisivati Rome u novom posebnom uredu, a mnogima su oduzeti dokumenti pod izgovorom kako im nije moguće dokazati nacionalnost, a umjesto njih bi dobivali putovnice na kojima je pisalo „bez domovine“ ili „bez utvrđene nacionalnosti“ (Ibid.). Njemačke vlasti koristile su se raznim manipulacijama kako bi izbjegle plaćanje odštete obiteljima žrtava, tvrdeći kako je progon Roma bio temeljen na društvenoj, a ne rasnoj osnovi, kao primjerice Središnji ured za nomade, koji je još pedesetih godina proizvodio „stručna izvješća“ kojima su opravdavali postupke Gestapa tvrdeći kako su mnogi Romi bili deportirani zbog bavljenja kriminalom (Ibid.). Isto je bilo i u Jugoslaviji te se Rome nastavilo sustavno isključivati iz društva. Iz ovog kratkog povijesnog presjeka samo nekih od tragičnih situacija u kojima su se Romi nalazili od samog početka svojih seoba vidljiva je konstanta u načinu na koji ih se tretiralo u društvu. Danas se s odmakom mogu pratiti zbivanja te se dolazi do zaključka da su najveći razlozi za progone i diskriminaciju Roma bili nerazumijevanje i nepoznavanje, odnosno još gore, odbijanje upoznavanja i prihvaćanja različitosti. Da nije bilo ignorancije i nesporazuma od samog početka nego volje i želje za učenjem i edukacijom, možda bi povijest ovog naroda bila puno drugačija. Ali znajući s tim istim odmakom da i dandanas, nakon cijelog jednog i četvrt milenija otkako su Romi započeli svoj put iz Indije, postoje predrasude i marginalizacija Roma, stvari se ne čine takvima. Stoga je daljnja edukacija i evokacija i dalje prijeko potrebna, čemu će jednim malim dijelom i ovaj rad možda pridonijeti.

Literatura

1. Fings, K; Heuss, H; Sparing, F. (2006). *Od "rasne znanosti" do logora*. U: *Romi u Drugom svjetskom ratu (I. dio)*. Ibis grafika: Zagreb.
2. Boursier, G. et al. (2009). *U sjeni svastike*. U: *Romi u Drugom svjetskom ratu (II. dio)*. Ibis grafika: Zagreb.
3. Hübschmannová, M. et al. (2009). *Završno poglavlje*. U: *Romi u Drugom svjetskom ratu (III. dio)*. Ibis grafika: Zagreb.
4. Hancock, I. (2006). *Sindrom parije: priča o ropstvu i progonu Roma*. Ibis grafika: Zagreb.
5. Đurić, R. (1987). *Seobe Roma: krugovi pakla i venac sreće*. BIGZ: Beograd.
6. Liégeois, J. (2009). *Romi u Europi*. Ibis grafika: Zagreb.
7. Vojak, D. (2018). *Zaboravljene žrtve Drugog svjetskog rata ili o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941. – 1945*. U: *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*. Grafički zavod Hrvatske: Jasenovac. Str. 245-285.
8. Vojak, D. (2016). *Između progona i prešutne marginalizacije, ili iz povijesti stradanja Roma u nekim srednjoeuropskim državama za vrijeme Drugog svjetskog rata (Mađarska, Hrvatska, Čehoslovačka, Poljska)*. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/169826>
9. Rabrenović, A. (2012). *Politički plakat i kult личности*. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/111227>
10. Alijagić, A; Blažević, R. (2010). *Antižidovsko i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH*. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/63628>
11. Hancock, I. (2013). *O Porrajmos: The Romani Holocaust*. Preuzeto s: <http://www.presenciagitana.org/OPRORRAJMOS-ian-hancock.pdf>
12. Goldstein, I. (2021). *Goldstein o 80 godina NDH: Ustaše nisu nikakvi predstavnici hrvatskog naroda*. Preuzeto s: <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-ivo-goldstein-ndh-80-godina/31192024.html>
13. Acković, D. (2016). *Porajmos u Jasenovcu još se ne obilježava na pravi način*. Preuzeto s: <https://romi.hr/fokus/print/porajmos-u-jasenovcu-jos-se-ne-obiljezava-na-pravi-nacin>
14. Lengel-Krizman, N. (1986). *Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941 - 1945*. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/215891>